

O stanju osnovnih društvenih odnosa

Miće Carević

Pravni fakultet, Banja Luka

Odnos politike i ekonomije jest, u stvari, dijalektički odnos između osnovnih dijelova strukture društva, s tim što je primat dan ekonomskoj strukturi. Taj je odnos opisao Marks u predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*. Klasici marksizma istakli su da politička nadgradnja može imati trojak uticaj na ekonomsku strukturu društva: da može uticati na njeno progresivno kretanje, da je zadržava u tom kretanju i da joj daje sasvim drugi pravac. Po tome se može zaključiti da su međuzavisni i usklađeni odnosi ekonomije i politike veoma značajni za razvoj svakog društva.

Ako dođe do njihovog razdvajanja, konfrontacije, a naročito ako dođe do dominacije politike nad ekonomijom, kakvo je stanje sada u nas, to nužno dovodi do strukturalnih poremećaja, koji se naročito manifestuju u privredi, svojinskim i produkcijskim odnosima, raspodjeli dohotka. Što je politička sfera nadređenija ekonomiji, to se u nju nastoje infiltrirati deklasirani slojevi koji preko politike žele zagospodariti osnovnim produkcijskim odnosima i raspodjelom dohotka. Tu je ključni problem naše sadašnje situacije. Snažan prodor sve brojnijih i uticajnih profesionalno-rukovodnih, činovničko-upravnih i privativističkih slojeva u političku sferu društva, a posebno u SKJ, koji su ovladali društvom i koji su, uglavnom, otuđeni od životnih uslova, težnji i interesa materijalnih i duhovnih proizvođača, stvorili su svoj poseban svijet statusnih i klasnih razlika i interesa, koje su do sada veoma uspješno branili. Ekonomska, idejno-politička, monopolističko-kadrovska moć koju su ti slojevi uspjeli steći u društvu, državi, partijskom sistemu u cjelini nastoji se učvrstiti i legitimirati posredstvom SKJ kao dominantne političke snage i odgovarajućeg političkog sistema u njihovoj službi. Osnovni je motiv ulaska u SKJ pripadnika tih slojeva bio da se preko SKJ dočepaju vlasti i da se tu društveni odnosi konzerviraju. Ti slojevi idu jednim smjerom, a objektivna društvena situacija i strateški ciljevi socijalističkog razvoja drugim.

Proces socijalno-klasnog raslojavanja u Jugoslaviji, koji se naročito odvijava posljednje dvije decenije, zahvatio je i SKJ. Zbog toga se njegovo članstvo ubrzano diferencira na međusobno suprotstavljene grupe, gubeći svoje nekadašnje socijalno-klasno, idejno, moralno i akcijsko jedinstvo, bez obzira na sve pozive da se obezbijedi »idejno i akcijsko jedinstvo«. Društveni je razvoj, istina, morao dovesti do statusnih i interesnih razlika, ali ne na osnovu klasnih razlika u produkcijskim odnosima, u raspodjeli dohotka i u privile-

gijama, već na osnovu rada. Taj je princip trebalo obezbijediti pod svaku cijenu. Ali, kako se i SKJ rastrojio po tim interesima više nije imao ko da očuva taj princip. Zbog toga su ozbiljno narušene njegove odlike avangarde, idejno-vodeće snage. SKJ je sve više »pokrivao« društvene funkcije svojim ljudima, daleko više nego u toku NOB-e i nekoliko godina poslije rata. Naravno, posljednje dvije decenije SKJ je naprosto »na juriš« zauzet od sve brojnijih srednjih slojeva, koji su postajali sve uticajniiji. Oni to, vjerovatno, nisu učinili da bi prvenstveno provodili ciljeve socijalističke revolucije, već da bi ostvarili svoje interese, nezavisno od znanja, stručnosti i rada. Kako se nisu mogli posebno politički organizovati — da bi na taj način rješavali svoje interese — oni su, zbog izrazito slabe selekcije, ušli u SKJ. Iako je praktično nemoguće stvoriti »monolitni SKJ« u idejno-političkom i akcijskom smislu, socijalno-klasni i idejni pluralizam, koji sada postoji u njemu, suviše je heterogen i konfliktan da bi bilo obezbijeđeno »idejno-vodeće jedinstvo«, a da se ne pojave frakcije. Na drugoj strani, izraženo je napuštanje SKJ od radnika, omladine i obrazovanijeg dijela članstva.

Uzroci sadašnje društvene situacije, socijalno-klasno raslojavanje i pomjeranje društvene moći u korist srednjih slojeva, sve do sada su uglavnom prešućivani ili se o njima stidljivo pisalo i govorilo. To je zaobiđeno i u partijskim analizama, pa i u najvažnijim dokumentima. Otvaranje ovih suštinskih problema izaziva kod političko-upravne birokratije ne samo averziju, već i spremnost na represiju, jer se njima otkrivaju lažna idejno-politička pripadništva i posebni interesi. Zbog toga se, na primjer, umjesto obnove partije na klasnoj i idejnoj osnovi i uspostavljanja demokratskog centralizma, govori o »diferencijaciji« i »ostvarivanju idejnog i akcijskog jedinstva SKJ«, kao da je sa SKJ sve u redu, te samo valja izvršiti »izvjesne« promjene i »osposobljavanje«. Nije potrebno mnogo znanja, dovoljna su nemala historijska iskustva da se vidi kako se u socijalno-klasno heterogenom SKJ teško može postići »idejno i akcijsko jedinstvo«, bez socijalno-klasne i idejne obnove, bez uklanjanja onih dijelova koji su se »prišljamčili« i »birokratizovali«, kako bi rekao Lenjin.

Ne odviše »dubinske« analize pokazale bi da je jedan od glavnih generatora sadašnje društvene situacije dubok sukob između proizvodnih snaga i stanja produkcijskih odnosa u kojima dominiraju realni interesi državnih, paradržavnih, nacionalističkih i drugih grupacija, koje se često, u uvježbanom političkom žargonu, svrstavaju u »subjektivne snage« društva, pa čak i u njegove čelne dijelove. Te su se snage duboko infiltrirale u SK, državno-upravljajući aparat i politički sistem. Odlučivanje o investicijama mimo udruženog rada i veliki investicijski promašaji, iskrivljeni vidovi raspodjele dohotka, inflacija, stvaranje zatvorenih ekonomija i drugih vidova teritorijalnih sistema itd. samo su ekonomski i statistički izraz sadašnjeg socijalno-klasnog stanja, raspodjele društvene moći u produkcijskim odnosima. Iluzorno je očekivati da se u takvoj situaciji mogu provesti brze i radikalne promjene, jer to nije učinjeno kada je stanje bilo povoljnije. Nošene svojim uskim interesima i privilegijama vladajuće socijalno-klasne snage ne mogu same sebe da ograniče i da radikalnije zasijeku u postojeće društvene odnose. Uostalom, to se ni historijski nigdje nije dogodilo. Zbog toga su pozivi da »nesposobni ustupe mjesto sposobnim« više za bajku, nego što su realno ostvarivi. Političko-upravna birokratija nudi svoje usluge daljnjeg administriranja cijenama,

uravnilovku u raspodjeli dohotka, volunтарыstičko i palijativno rješavanje problema od slučaja do slučaja umjesto ekonomskih zakonitosti i društveno-pravnog institucionalizma koji će prema svima biti »pravični« i »okrutni«; ona nudi administrativnu ekonomiju u koju su unaprijed ugrađeni njeni interesi.

Kao što znamo, kičmu svakog društvenog sistema čine određeni produkcijski odnosi, a njihovu suštinu svojinski odnosi. Ko je subjekt ovih odnosa, to je suštinsko pitanje društvenog sistema. Međutim, odnose nije dovoljno proklamovati, već ih valja i utemeljiti, inače društvo postaje nestabilno. Iskustvo potvrđuje da se dualizam tih odnosa ne može dugo održati, a da ne prerasta u duboku protivrječnost i krizu pada, onakvu kakvu upravo sada imamo. Zbog toga je brže i radikalno uklanjanje te dvojnosti sistema temeljna pretpostavka stvaranja stabilnijih društvenih odnosa. Brže, zbog toga što se propušteno vrijeme ne može nadoknaditi, jer ono što smo mogli juče ne možemo danas, a što možemo danas nećemo moći sutra.

U svim društvenim sistemima vlast i odlučivanje, u krajnjoj liniji, ovise o određenom tipu svojinskih odnosa. Opredijelili smo se za društveno-svojinski odnos, na kome se može zasnivati samoupravno odlučivanje radnika. Ako se ne ostvaruje ili se nedovoljno ostvaruje ustavom utvrđeni društveno-ekonomski položaj radnika u udruženom radu i društvenom sistemu u cjelini, onda je sasvim izvjesno da se ne ostvaruje ni društveno-svojinski odnos kao kičma sistema. To uzrokuje i druge probleme, naročito u funkcionisanju političkog sistema i u samoupravnom organizovanju i odlučivanju. U situaciji postojanja društvene, državne, kvazidržavne, grupne, privatne svojine konstituišu se i mješoviti oblici upravljanja, sa izraženim elementima političkog predstavničkog odlučivanja. »Hibridnost« svojinskih odnosa reflektuje se na sve druge odnose: ekonomske, ideološke, pravne, političke. Što je veća »hibridnost« svojinskih odnosa, sve je više kompromisa i u politici i u ideologiji i, naročito, u pravu. Mnogi su zakoni više kompromisni, a manje normativni u pravnom smislu. Oni su difuzni, nejasni, jer su upravo izraz stanja produkcijskih odnosa; svaki svojinski odnos nastoji se izraziti u potpunom vidu. Na taj su način zakoni i drugi dokumenti gubili svoj klasni karakter.

Ustavni koncept samoupravnih produkcijskih odnosa — upravljanje udruženih radnika uslovima i rezultatima rada — sporo se i nedosljedno ostvaruje, pogotovo posljednjih godina. To znači da nisu izvršene suštinske promjene u bazičnom produkcijskom odnosu, a dok se to ne učini ne može se ostvariti samoupravno odlučivanje, slobodna razmjena rada, slobodno udruživanje rada i sredstava, samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje. To je posebno izraženo u tzv. »drugom kanalu odlučivanja«, u delegatskim skupštinama, uključujući i samoupravne interesne zajednice. Svi ti odnosi dijele sudbinu produkcijskih odnosa.

Ustavom utvrđeni produkcijski odnos, zasovan na »slobodnom udruženom radu sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i na samoupravljanju radnika u proizvodnji i raspodjeli (čl. 10 Ustava SFRJ) veže sva prava uz pravo rada i pravo na rezultate rada. Pravo rada sredstvima u društvenoj svojini definisano je u članovima 14 i 15 Ustava SFRJ. Ono obuhvata: upravljanje radom i poslovanjem organizacije udruženog rada, upravljanje poslovima i sredstvima u cjelokupnosti odnosa društvene reprodukcije, uređivanje međusobnih odnosa u udruženom radu, odlučivanje o dohotku koji se ostva-

ruje u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava, odlučivanje o sticanju i raspodjeli ličnog dohotka. U ostvarivanju tih prava radnici su odgovorni za cjelishodno korištenje društvenih sredstava, njihovo stalno obnavljanje i uvećavanje te unapređenje, kao i za savjesno izvršavanje svojih radnih obaveza. To su individualna i kolektivna prava i obaveze.

Međutim, izostalo je suštinsko ostvarivanje prava rada sredstvima u društvenoj svojini, a naročito raspodjela dohotka i udruživanje rada i sredstava u šire oblike udruživanja. Ono se uglavnom zadržalo na formalnom udruživanju rada i sredstava u društvenoj svojini, dok sva ostala prava i obaveze, manje-više, nisu realizirani. Time je otvorena mogućnost pojave kvazisvojinskih odnosa i u udruženom radu. Odgovornost radnika za rad, odnosno nerad, za reprodukciju, za stvaralaštvo jest zanemarena, zbog čega je došlo do demotivacije i destimulacije u radu. Dok se ne postigne to da radnici nemaju samo pravo da udružuju svoj rad sa sredstvima u društvenoj svojini, već i obavezu da ta sredstva reprodukuju, da ih najracionalnije koriste, sredstva će poprimati razne oblike svojinskih odnosa i neće biti motivacije i stimulacije za rad. Ako se od prava rada sredstvima u društvenoj svojini napravi fetiš, kao sada, bez obaveza rada, te ako se stiče dohodak mimno rada, onda ne samo da se ne konstituiše društveno-svojinski odnos, već se gubi i svaka motivacija za rad. Takve mogućnosti sadrže gotovo svi propisi koji regulišu radnopravne odnose. Na primjer, zakonodavac je utvrdio, i svi sporazumi u organizacijama udruženog rada to sadrže, da radnik ima pravo da određeni broj dana neopravdano odsustvuje s posla, a nije regulirano da će mu se to odbiti od dohotka, odnosno nije regulirano iz kojih će sredstava biti isplaćen (vjerojatno iz sredstava drugih radnika). Pitanje je: na osnovu kojih društvenih odnosa zakonodavac stiče pravo da oslobodi radnike od posla, a da im istovremeno dade pravo na dohodak za to vrijeme? Ne narušavaju li se time društveno-svojinski odnosi u korist kvazisvojinskih? Ako pojmu društvene svojine pristupimo na ustavno-pravni način, onda možemo konstatovati da niko, ni država, ni radna organizacija, ne može dopustiti radnom čovjeku ni jedan dan da neopravdano ne dolazi na posao, a da za to prima dohodak. Prema tome, bez relativizacije prava rada sredstvima u društvenoj svojini — da to pravo imaju samo oni koji znaju i hoće da rade i koji stvaraju dohodak — ništa se ozbiljnije ne može postići ni u konstituisanju društveno-svojinskih odnosa, niti u ostvarivanju programa ekonomske stabilizacije.

Konstituisanje društveno-svojinskog odnosa može se pratiti i s obzirom na subjekte i stepen odgovornosti, odnosno neodgovornosti. Po stepenu odgovornosti može se ocijeniti efikasnost i izgrađenost jednog društvenog sistema. To se posebno odnosi na samoupravno društvo. Ono je, u stvari, samoupravno ako je odgovorno. Zbog toga je odgovornost bitan faktor razvoja samoupravnog društva. U nas je problem odgovornosti odavno prisutan. Poslije ostvarenja procesa decentralizacije i deetatizacije uklonjen je centralistički oblik odgovornosti, a samoupravni oblik nije stvoren, tako da smo u stanju u kome nema sistema odgovornosti, već se problemi odgovornosti rješavaju od slučaja do slučaja, voluntarizmom, kampanjama, nelegalno.

Ako pogledamo sadržaj pisama SKJ 1953, 1958, 1962, 1968, 1972. godine, kao i kongresne odluke društveno-političkih organizacija, kongresa samoupravljača itd. — utvrdićemo da svi sadrže zahtjev za jačanjem odgovornosti, od-

nosno konstatuju pojavu neodgovornosti. I pored toga, zapadali smo u stanje društvene neodgovornosti kao sada. Neodgovornost bi bila smirivana kampanjama, ali se ponovo pojavljivala. U tim kampanjama nastradalo bi nekoliko »žrtvenih jaraca«, kao neka vrsta »kazne božje«, ali sistem odgovornosti nije bio uspostavljen, jednostavno zato što se nema pred kim odgovarati. Svako društvo ima subjekte odgovornosti. Istorijski gledano, uvijek se odgovaralo vladajućoj klasi. Njoj su odgovarali svi oni koji su izvršavali njenu volju u produkcijskim odnosima i drugim društvenim poslovima. Kako u nas radnička klasa nije još postala »kolektivni vlasnik« sredstava za proizvodnju, odnosno upravljač društvenim kapitalom, to tehnoupravljačka i politička struktura nema pred kim da odgovara. Upravljački sloj, kao »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika, počinje otuđivati društveni kapital od radnika i dovoditi ih u položaj najamnih radnika. Dakle, umjesto da radnici vladaju sredstvima za proizvodnju i kontrolišu izvršioce dužnosti, sredstva i izvršioци dužnosti vladaju radnicima. Svako može zaključiti da tu ne može biti objektivne neodgovornosti, jer se onaj pred kim treba odgovarati nalazi u inferiornom položaju u produkcijskim odnosima i na periferiji ukupnih društvenih tokova. A kako nema ni odgovornosti koja se zasniva na državno-svojinskom odnosu, odgovornost se pojavljuje samo kao subjektivistička, palijativna, kampanjska, voluntaristička. Zbog toga se vrtimo u granicama neodgovornosti. Stanje se neće izmijeniti sve dok radnička klasa ne postane osnovni subjekt svih društvenih odnosa i dok svi oni koji izražavaju funkcije u produkcijskim odnosima ne budu njoj odgovarali.

U sadašnjoj situaciji, tehno birokratski i upravljački sloj pojavljuje se kao jači faktor nego u centralizovanom državno-svojinskom sistemu ili sistemu monopolističkog kapitalizma, jer je u njima on u zavisnom odnosu prema državi ili prema privatnom sopstveniku kapitala pred kojima odgovara, dok kod nas ne odgovara nikome, jer radnici nisu ovladali osnovnim društvenim odnosima. Udruženi radnici još su pretežno nominalni upravljači društvenim sredstvima i osnovni subjekti svih društvenih odnosa, a stvarno je to tehno-birokratski i upravljački sloj, tako da taj sloj ima čak veću moć nego u društvenosvojinskom i privatnosvojinskom sistemu, jer ne odgovara ni klasi, ni državi, ni sopstveniku kapitala. To je jedna od temeljnih protivrječnosti našeg društva i limitirajući faktor konstituisanja društvenosvojinskih odnosa i samoupravljanja.

Pošto se u takvim odnosima ne uspijeva uspostaviti sistem odgovornosti, ona se počinje vezivati uz SKJ, što vodi k još većoj zabludi. U konkretnim društvenim poslovima i odnosima može odgovarati samo čovjek svojim radnim, stručnim i moralnim sposobnostima. Njega ne može zamijeniti nikakva partija niti institucija. SKJ može odgovarati samo u istorijskom smislu i moralno, a ne i konkretno, jer konkretno ne obavlja društvene funkcije, niti se na njega mogu primijeniti konkretne mjere odgovornosti, na primjer kažnjavanje ili raspuštanje. Odgovarati mogu konkretni ljudi koji obavljaju određene društvene funkcije. Izjava kako je SKJ odgovoran »za sve što se događa« može biti agitacijsko-politička krilatica, ali i demagogija i otupljivanje stvarne odgovornosti. To ne znači da članovi SKJ nisu konkretno odgovorni na svojim radnim mjestima i u organizacijama SKJ i da tu odgovornost ne treba zaoštravati. U tom smislu oni su dvostruko odgovorni: kao

izvršioi određenih dužnosti u svojim kolektivima i kao članovi SKJ u svojim osnovnim organizacijama.

Možemo, dakle, konstatovati da se tek uvođenjem ekonomske odgovornosti i njenom objektivizacijom otvara proces stvaranja samoupravnog, odgovornog društva. To zahtijeva i stalan i javan izbor ljudi koji mogu odgovarati tim kriterijima, a ne subjektivističkim i od javnosti otuđenim kriterijima. Time će se ujedno obezbijediti bitan kriterij konstituisanja društveno-svojinskih odnosa kao temeljnog društvenog odnosa.